

Gaál Gábor 1943. évi Szepsi Csombor-kiadása

A régi Korunk utolsó előtti számában *Időszerűtlen jegyzetek* címmel Gaál Gábor cikksorozatba kezdett. A sorozatnak azonban csak első darabja jelenhetett meg az 1940. július—augusztusi összevont füzetben, mert a 9. szám után a folyóiratot betiltották. E jegyzeteket — bár kedvelt álnevén, Szeremlei Lászlóként Gaál még a 9. számban is megszólal — a nagy szerkesztő utolsó jelképes Korunk-beli üzenetének kell tekintenünk. „A világ tényleg teli gonddal, rosszal, rettenéssel, csalódással, de mégis győz az ember, él és harcol...” — üzeni Gaál Gábor töretlenül. Jegyzetei végén így kiált fel: „Olvassuk Beethovent! Alig képzelhető el a világtörténelemben keserűbb Beethoven süketségénél. A természet közönyössége Beethoven fülében összezúzott egy csontocskát, s a nagy zeneszerző megsiketült. Szellemének ereje azonban mégsem tört meg. Süketen és egyedül, a világ e szerencsétlen embere mégis az élet szépségét dicsőítő muzsikát termelt. Beethoven mondotta: A művész sohasem sír. Vegyük tudomásul: a művész küzd.”

Az analógia személyessége nyilvánvaló. Gaál Gábor a fasizmus fokozódó szorításában mindig is el volt készülve e pillanatra. A legborzalmasabbra, ami muzsikust fenyegethet: a süketségre. A legkeservesebb, ami szerkesztőt utolérhet: kiütik kezéből a lapot. Mert a süket Beethoven: a folyóiratától, „létezési módjától” megfosztott Gaál Gábor. Az anticipáció túl korán beteljesül, a nagyszerű példa azonban erőt adó: „a művész küzd.”

Gaál Gábor életének új, talán legbonyolultabb szakasza kezdődik a negyvenes évek első felében. Hogyan *szerkeszt* tovább? Tevékenységének kényszerűen átalakult formáiban mennyi őrződik meg az ítélő, szelektáló, közvéleményt orientáló jellegből? — a lap nélkül immár.

Monográfusa, Tóth Sándor a *Készülődés — belső emigrációban* című fejezetben dolgozza fel ezt a periódust, és kiemeli, hogy Gaál Gábor *visszavonult és készülődött*. Kénytelen volt visszavonulni „a latin különórák és egyéb korrepetálások szűkös anyagi fedezete mögé”, miközben Marx-fordítások munkálataiba merülve készült a felszabadulásra. Ugyanakkor — megint Tóth Sándorral szólva — „a háttérben bár, kitartó, céltudatos és koncepciózus munkájával vette ki részét e nehéz években a haladó szellem önvédelmi harcából”. Azaz *folytatta* — más módon, más eszközökkel — folyóirat nélkül is a szerkesztési munkát: „A kolozsvári Lepage kiadónak nemcsak a megélhetésért sugalmazta annak a hat kötetnek a kiadását, amelyet ő szerkesztett.”

Ez a könyvsorozat valóban jóval több, mint kényszerű egzisztenciális dokumentum, elég a címekre pillantást vetni bizonyosságul: 1. *Tréfás és csúfolódó erdélyi népköltészet* (Szentimrei Jenő előszavával, 1942); 2. *Tillaárom haj! Arany János vidám versei* (R. Berde Mária előszavával, 1942); 3. *Hazai utazók Erdélyben* (Molter Károly előszavával, 1942); 4. Szepsi Csombor Márton: *Europica varietas* (1943. „Az Europica varietas szövegét a mai helyesírásra áttette, mondatait újratagolta, röviden: alakilag restaurálta s a nélkülözhetetlen jegyzetekkel ellátta Szeremlei László”, azaz Gaál Gábor); 5. Tánccsics Mihály: *Életpályám* (1943. „Tánccsics Mihály önéletrajzát kevéssel rövidebbre vette, a helyenkint széles fejezetek lényeges mondanivalóit kiemelte, vagyis e méltatlanul elfeledett munkát hű figyelemmel újraolvasta Szeremlei László”); 6. Petőfi Sándor *Összes költeményei* (Sajtó alá rendezte Gaál Gábor. Benedek Marcell előszavával, 1945).

Mielőtt a vállalkozásból kiragadnánk a részletezőbb megvilágításra kerülő Szepsi Csombor-kiadást, a szerkesztői pályakép folyamatosságának szempontjából mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy Gaál Gábor már 1937-ben tervbe vette egy hagyomány-rovat megindítását: „Szeretném szavát *régi* dolgokban is halani. Mindig akad indíték, mely hagyományainkat időszerűvé teszi. Rég tervezem a lapban egy »Hagyomány és haladás« című rovat beiktatását. Távoli és közeli múlt, emlék és feledékenység, kiadás és új értelmezés lenne ez. De mit tehetek? Nem akad rá megbízható és tudós erő” — írta Hatvany Lajosnak 1937. augusztus 7-én. A Gaál Gábor-levelezést sajtó alá rendező Sugár Erzsébet megjegyzi, hogy „bár a Korunkban ilyen rovat később sem volt, de ezt követően több, ebben

a szellemben fogant írás látót napvilágot. [...] Például: *Régi bírálatok: Bajza József a kritika szükségességéről* (1937. 10. sz.), Szentimrei Jenő: *Író és polgár — Kölcsey halálának százéves fordulójára* (1938. 7—8. sz.), Bányai László: *Erdély és a felvilágosodás* (1939. 7—8. sz.), Szentimrei Jenő: *A Kölcsey-századforduló irodalma* (1939. 10. sz.), Forgács Antal: *Egy elfeledett magyar író: Justh Zsigmond* (1939. 12. sz.), Balogh Edgár: *A kétszázötvenéves Mikes Kelemen* (1940. 9. sz.).“

Anélkül, hogy akár a folyóirat, akár a szerkesztő valamennyi fontosabb hagyományértelmező írását számba vennénk, csupán példaként utalunk rá, hogy a „távoli és közeli múlt“, a történelmi és irodalmi hagyomány metaforáinak Gaál Gábor mindig nagy jelentőséget tulajdonított, és kiváló érzékkel juttatta érvényre az értelmezés során mind a személyességet, mind pedig a korához szóló egyetemesebb célzatosságot. Pillantsunk csak bele egy látszólag meghökkenítő tárgyú írásába, *Machiavelli, a démon* című esszéjébe (1927), meglepő analógiákat tudatosíthatunk! *Az olvasatlan könyvek* című, két évvel későbbi cikk felől közelíthetünk hozzá: „Az egész szoba csupa könyvtest, könyvfedél és betű és zizegő papiros. Világod — mondom magamnak — papírból van. (Sajna!)... Hol az életem tehát és a valóságom? Ezek volnának? A vallomás több, mint cikket intonáló rezignált lírai sóhaj: a lírator-életforma szorító nehézségeinek, egy sokrétű, gyakorlatias, politikusszerű cselekvési korlátainak érzékelteése. A korlátokon a hangsúly, és nem is a könyvvilág korlátain, hanem azon, ami kimondatlanul — vagy éppen kimondva így: „Hol az életem tehát és a valóságom?“ — itt rejtkezhet. Arról hallgathat e sorokban Gaál Gábor, ami például Osvátnak megadatott, s néki sohasem; amiről ezt írta *A Korunk éveinek margójára* 1938-ban: „Az sem volt megnyugtató, hogy végül is vidéken jelentünk meg, s a Korunk szerkesztője csupán négy szűk fal, ahonnan a szerkesztők csak levelekkel érintkeznek a világ minden táján élő munkatársakkal.“ A Machiavelli-esszé is a „Hol az életem tehát és a valóságom?“ kérdésével birkózó vallomás. Mert ki beszél itt Machiavelliről, nagy hadvezérek és katonapolitikusok, egy Zrínyi és egy Sztálin kedvelt auktoráról? A politikusszerű Gaál Gábor. A Tanácsköztársaság egykori katonája, az V. Vörös Hadosztály komisszárja, Lukács György tanácsadója, a parancsnokképző iskola hadügyi megbízottja. „A fegyverek kritikájával“ is szerkeszteni tudott Gaál Gábor. Ahogy a süket Beethoven önpórtéja a Korunk betiltásakor, nem más a Firenzébe visszatért Mediciektől száműzött köztársaságpárti Machiavelli sem, akinek történelmi alakját Gaál Gábor — Bécs, Berlin emigrációja után Kolozsvárra térve — első Korunk-beli írása témájával választja. A maga életét és sorsát írja Machiavellijével: „Eredetileg, amíg szerepelt, szülővárosa, Florenz hivatalnok volt, mint a Tizek mellé rendelt külpolitikai tanácsadó, ahogy ma mondanánk, külügyi államtitkár [...] járt háborúkban és ütközetekben is [...], ismerte tehát [...] kora egész gyakorlati és történelmi valóságát [...]. E sürgésforgásban fedezi fel azután a történelemcsinálás szinte egyetlen helyes módjának logikáját [...]. Sorsa azonban valószínűleg másképp fordul, ha a történelem nem veti ki a nyeregéből azt a politikai rendszert, melynek bizalmasa és csinálója volt. Florenzbe ugyanis visszatérnek a száműzött Mediciek, s így kerül, némi kínzások és börtönök után száműzetésbe [...]. Amolyan csendes emigráns lesz, ki egy kis faluban él; meglehetősen szegényen — várva és epedve a politika fordulását. Így koncentrálódott azután írásra, a cselekvés és az uralkodás elméletének kialakítására, az uralom helyett.“ Az egymásután szigorú rendjébe, de persze önkényesen összevágott sorok a forradalomra, politikusi szárnybontására emlékező Gaál Gábor vallomásai, akiből nem hunytak ki a politikai aspirációk, de akiknek „élete és valósága“ 1927-ben már végleg „egy kis falu“, cselekvési lehetősége pedig szinte csupán az írásra koncentráció. Egy évvel később, 1928-ban Mikes Kelemen modorát utánozva fogalmaz *Deák levelet egy külföldi csudabogárról*, s ha itt inkább csak nemes stílusúkról van szó, az nem lehetetlen, hogy kezdeményezése belejártott Tamási Áron ugyancsak levélfórmát követő Mikes-esszéjének megszületésébe (*Levél Mikes Kelemenről*, Kolozsvárott, 1935. május 1.). A Korunk utáni időszakból éppen csak említjük meg *Árva Bethlen Kata...* című *Utunk*-beli vezércikkét (1946), illetve gondolatgazdag kis tanulmányát, az *Irodalmunk jellege és az irodalomtörténetírás*.

Mindezek előrebocsátása után a Lepage kiadónál megjelent hatkötetes sorozatot eleve a természetes, értő és érzékeny hagyománytisztelet, illetve a tudatos időzítés példájának kell tekintenünk.

Szemügyre véve most már az egyes könyveket, a Petőfi- vagy a Tánácscsikötet jelentése az 1940-es évek elején éppolyan nyilvánvaló, mint a gondúzóbb népköltészeti kiadvány vagy az Arany János-válogatás. Valamennyi könnyen „levezethető“ Gaál Gábor sokrétű érdeklődéséből, hiszen például már 1932-ben hoz-

záértő érdeklődéssel írt egy népköltészeti könyvről, a *Román népballadák, népdalok, románcok* magyar fordításkötetéről. A *Hazai utazók Erdélyben és az Euro-pica varietas* ugyan különös specialitásnak tűnik, ám ha meggondoljuk, hogy Gaál Gábor közvetlenül a Korunk után rendkívül alapos irodalomtörténeti vizsgálódásokba fogott — „A Lepage-könyvek terveit (források, könyvtervek, jegyzetek) négy száz-száz lapos kis (zseb)formátumú füzet őrzi“, írja Tóth Sándor —, nincs mit csodálni azon, hogy az útleírás-műfaj is felkeltette kutatói érdeklődését. A megjelent hat kötet különben csak töredéke egy elgondolt nagyobb sorozatnak. Tóth Sándor szerint — akinek alkalmá volt tanulmányozni Gaál Gábor kézírásos füzetait — még három kiadvány terve rekonstruálható, mert fennmaradt egy bibliográfia Benedek Elekről, egy másik „az erdélyi magyar iskolaügy és művelődés történetéből (Apáczai, Bethlen Miklós, Apor Péter, Herepei János, Krisztof György, Fraknoi Vilmos, Veress Endre és mások e témába vágó műveiből)“, továbbá „hasonló adattár a magyar filozófiai művelődés köréből“. A Gaál Gábor-hagyatékából hozzám csak néhány lap mikrofilmje jutott el, ezeken ilyen neveket olvasok: Heltai, Szenczi Molnár, Apáczai Csere, Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Kármán, Bölöni Farkas Sándor, Kölcsey, Katona, Vajda, Reviczky, Gozdu Elek stb. Amennyiben a nevek mind egy-egy tervezett kötetet jelentenek, a sorozat szinte az egész magyar irodalmat átfogta volna. Gaál Gábor azonban akkor nem valószínűleg megtervét, hiszen „az idő lázai között“ — ahogy Méliusz Józsefhez írott levelében fogalmaz — a Petőfi-kötetet már nem is korrigálhatta, az majd csak a felszabadulás után jelent meg. Mikor 1951-ben megindíthatta a *Haladó Hagyományaink* sorozatot, tulajdonképpen negyvenes éveik eleji tervét teljesíthette ki, és az egymást folytató kettős vállalkozással végérvényesen maradandó gyakorlati választ adott az *Erdélyi Helikonnak* feltett egykori kérdésre: „Hol vannak a magyar klasszikusoknak ama kiadványai, amiket a népek ígértek?“ (Az *Erdélyi Helikon. Az írói csoportosulás*, 1935.)

A bennünket legközelebből érdeklő Szepsi Csombor-kiadás 1943-ban jelent meg, és sorozatbeli előzménye nyilvánvalóan az egy évvel korábbi *Hazai utazók Erdélyben*, amelynek kapcsán már szembe kellett nézni az útleírás-műfaj irodalomtörténeti létezésével. A műfajt Gaál Gábor persze régtől fogva jól ismerte, s hogy milyen tág összefüggések szerint definiálta, azt az erdélyi utazók antológiájának fűlszövege ekképpen világítja meg: az útleírások „A mai modern szociográfia ősei [...] s az azóta is elhalt magyar társadalomtudomány kezdetei“. Ha az útleírásokról szólva „a mai modern szociográfiát“ emlegeti, további analógiáért oda kell lapoznunk cikkeiben, ahol ezekről a szociográfiákról ítélik. 1937-ben publikált *A mai magyar szociográfia és az irodalom* című tanulmánya időben sem esik messze az útirajzokkal foglalkozó esztendőktől, ezt az írást kell tehát vallatóna fognunk. Gaál Gábor széles körű ismeretanyag alapján általánosít: nemcsak Fėja Géza *Viharsarok*, Veres Péter *Az Alföld paraszt-sága*, Illyés Gyula *Puszták népe* és Remenyik Zsigmond *Büntudat* című „pragmatikusabb“, illetve „költői“ szociográfiáira építi következtetéseit, de visszautal a kérdés európai elméleti szakirodalmára és a *Husadik Század* című folyóirat kezdeményező szerepére is. A szociográfia Gaál Gábor felfogása szerint „Ugyanolyan mélyen gyökerezik a társadalomtudományi gondolkodásban, mint amilyen szabad irodalmi alkotás [...]. Általában az anekdota, a riportázs, a publicisztika (csupa irodalmi elem) ugyanolyan súllyal szerepel, mint az empirikus szociográfiai felvétel [...]. Valamennyi ugyanúgy a felfedező utazó munkája, mint a szobatudósé [...]. Mind kompozíciós egység, melynek középpontjában összefut történetírás, riportázs, társadalmi földrajz, szellemtörténet, néprajz, gazdaságtörténet, nemzetgazdaságtan, publicisztika, szociológia és statisztika, röviden: az egész — enciklopédikus hungarológia [...]. Ezért hord össze élményt és tanulmányt *vándorlás* közben...“ Az útleírás műfaját itt ugyan nem nevezi meg, de kétszer is utal a szociográfus és az útleíró azonos szemléleti alaphelyzetére („felfedező utazó“, „vándorlás közben“), s az „enciklopédikus hungarológia“ összetett jelentését kibontva, a „társadalmi földrajz“ megemlítéséről sem feledkezik el. S ha mindehhez hozzátesszük, hogy a szociográfia felsorolt szokványos irodalmi elemei (anekdota, riportázs, publicisztika stb.) kimutathatók szinte minden útleírásban is, a két műfaj közötti szoros egyezések kétségkívül alátámasztják későbbi meghatározását, mely szerint a társadalomtudomány kezdeteit jelentő útirajzok a szociográfia ősformái.

Útirajz és szociográfia összefüggéseinek kiemelése persze mégiscsak kifejezetten belterjes irodalomtörténeti probléma; afféle, mint amelyekkel az *Erdélyi magyar irodalomtörténetírás* című kritikája foglalkozik 1940-ben. Gaál Gábor a *Krisztof György Emlékkönyvről* szólva az „elhagyott, semmibe vett“ irodalomtudomány ügyét feszegeti itt, s nem győzi bíráló szavakkal illetni „a szellemtudományi

szelektől érintett" szerzőket, akiknek soraiból az egyetlen járhatóbb út sem előre mutat, hanem „a még Széchy Károlyra visszaeső kéregpozitivizmus kopaszon meredező irodalomtudományi ridegségei felé“. Véggövetkeztetése is ez: „Ebből a diluviális, a múlt adalékait csupán szellőztető, kiporoló, de nem megelevenítő pozitívizmusból kell kiemelni az erdélyi irodalomtörténetírát...“

Nyilvánvaló, hogy Gaál Gábornak Szepsi Csombor *Europica varietas*ával egyáltalán nem szellőztető és kiporoló, hanem célzatos megelevenítő szándékai voltak. Az 1943-as kiadás fűlszövegéből ezért hiányozhat útirajz és szociográfia egy töröl megszűnt voltának diadalmas poénja, ezért olvashatunk ott az irodalomtörténet önkörein túlmutató vallomásos megállapítást:

„Az *Europica varietas* a magyar Európa-szerelem első halhatatlan emléke.

Mai helyesírással felfrissült soraiban egy Európa megismerésére vágyó magyar ifjú vándorol »egy inggel és egy imádságos könyvvel«, végig a legfényesebb Európán, 1618-ban, a *harminczéves háború küszöbén*, hadak és világnézeti harcok között, mindig lelkesen, mindig kíváncsian, egyre újabb és újabb élményt, megfigyelést jegyezve be útikönyvébe.“

Gaál Gábort akkortájt, bármily alapossággal mélyült is el irodalomtörténeti és filológiai kérdésekben, mindenekelőtt a háború, a második világháború érdekelte. 1940-ben másolta be jegyzetfüzetébe Bod Péter *Magyar Athenasából Szepsi Csombor Márton életrajzát*, akkor írta az útleírások, az utazási irodalom kérdésköréhez is kapcsolódó *Közlekedés és fejlődés* című művelődéstörténeti esszéjét, de akkor vetette papírra az *Elmélkedés a háborúról* józan tárgyilagossággal mérlegelő sorait is arról, hogy „Hosszú, nagyon hosszú lehet az út még“ a végkimenetelig. Ugyancsak ebből az évből származó szerkesztői ars poeticájában pedig (*A Korunk éveinek margójára*) egyenesen az idézett vallomás szóhasználatával él: „a még mindig folyó, mai, *harminczéves háború küszöbén* megtanultuk [...], hogy ez a mi epokális időnk [...] milyen általános cél felé halad.“ Amikor tehát a XVII. századi *harminczéves háború* fenyegető jeleit észlelő Szepsi Csombort idézte, a fasiszta világégésbe, új *harminczéves háborúba* taszított, hadak és világnézeti harcok tüzebe került legfényesebb Európa sorsáért aggódott.

Az 1940-es évek első és mind nehezebb esztendeit írtuk akkor, Magyarország már hadba lépett a Szovjetunió ellen a fasiszta Németország oldalán... Az *Europica varietas* mely sorai fölött állhatott meg e hadas időkben a tűnődő szem, s hogyan szabadulhattak el az asszociációk? Üssük fel találmokra a Bethlen Gábor Habsburg-ellenes támadásának évében, a protestáns Csehországgal való szövetség után íródott útirajzot: „Ily kicsiny ország Németországnak majd közepén lévén, csuda dolog, hogy maga tulajdon koronáját íly sok ideig megtarthatta és hatalmason minden erejét mutatta, és most is ez világ álmétkodására tyrannus fejedelmére, városainak háborgatóira feltámadván, szerencsésen magát mutogatja.“ Nem sokkal lejjebb: „Nyelvük kétféle: német és cseh, de németül nem örömmel szólnak.“ Elhagyva a csupa rokonszenvtől átítatott „frigyes Csehország“ leírását, lapozzunk Londonhoz: „Azki Angliai királynak kertjeit, udvara népét és palotáit meglátta ez városban, semminek ítéli az Németországnak kelletlen muzsikáit.“

Ezeket olvasta Gaál Gábor Csombor Márton könyvében, s akarta olvastatni a „tyrannus fejedelemtől“ fenyegetett magyarsággal. Nem kétséges, mívégre: „városaink háborgatóira feltámadván, szerencsésen magát mutogassa.“ Ezért adta ki Gaál Gábor az *Europica varietast*. A kolozsvári Református Kollégium könyvtárában porosodó útikönyv Bethlen Gábor koncepcióját vállaló Habsburg-ellenességére, évszázadokon át időszerű politikai aktualitására a szerkesztő érzett rá teljes biztonnággal — jó húsz évvel megelőzve az irodalomtörténeti interpretációt.

Gaál Gábor tudatosságához nem férhet kétség, hiszen még a fenti példaknál is feltétlenül mélyebbre látott, amikor az *Europica varietast* tanulmányozta. Nem kerülhette el figyelmét, hogy a Dancka (Danzig, Gdańsk) históriáját és látnivalóit rendkívüli részletességgel ismertető Csombor Márton mily hosszan írja le Báthori István erdélyi fejedelem, majd lengyel király 1577. évi győztes danckai csatáját is. Báthori Istvánt, akit 1575-ben Habsburg Miksával szemben választottak királyukká a lengyel urak, Nyugat-Poroszország és Dancka rendjei nem akarták elismerni, és továbbra is német segítségben reménykedtek. Báthori erre Dancka alá vonult, és a Lübieszow melletti csatában meghódította a makacs poroszokat. A győztes küzdelemnek körülbelül 700 magyar résztvevője is volt, Eckhardt Sándor szerint maga Balassi Bálint is ott rohamozott a magyar huszarak között. Báthori nevének és danckai diadalának híre és emléke mintegy tanító exemplumként járta be a régi magyar irodalmat, gyakori emlegetése ezután hamarosan egyet jelentett a nyílt Habsburg-ellenességgel. Erdély későbbi fejedelmei Báthori István példáján okulva vetették vigyázó szemüket mindig is Lengyelország felé. Szepsi Csombor számos ténnyel igazolhatóan a Habsburgok ellen fegyvert fogott Bethlen

Gábornak címezte a fénylő danckai példázatot, Gaál Gábor pedig a saját korára vetíthető metaforát láthatta meg benne, hiszen a második világháború 1939. szeptember 1-én ugyancsak Dancka — az akkori Danzig — lerohanásával kezdődött! Gaál Gábor 1943-as *Europica varietas*-kiadása ilyenformán tudatos németellenes cselekedet: nemcsak a kis kelet-európai népek, az *Elmélkedés a háborúról* kifejezésével szólva: az „egy lelki síkon élő keleti népek“ testvériségét, „tyrannus fejedelmük“ elleni összefogását hirdeti, de Dancka-Danzig-Gdańsk több mint három és fél századdal korábbi meghódoltatásának felidézésével napnál világosabban jövendőli a német fegyverek bukását, az új Báthori Istvánok győzelmét is.

Gaál Gábor kiadványa csupán bibliofil csemegeként keltett érdeklődést, recenzorai nem tudták mire vélni a XVII. század eleji ifjú kassai skólamester művének feltámasztását. A megjelenés alkalmából Eckhardt Sándor írta a könyvről a legfigyelemreméltóbb értekezést, de *Balassi Bálint az Oceánium mellett* című tanulmányában csak a Balassira vonatkozó adatokat szedegette össze nagy örömmel az útirajzból, és talán a Szeremelei—Gaál Gábor analógiáról sem volt tudomása.

Pedig ekkor már egy közepes cenzornak is tudnia kellett: Lengyelországot, az Óceánumot, Báthorit, Balassit emlegetni főbenjáró vétek, sérti a Német Birodalom és a fasiszta Magyarország érdekeit. Így történetesen meg, hogy Eckhardt 1941. évi Balassi-monográfiájában csak kipontozva lehetett emlegetni „az részeges német d...kat“; hogy Csorba Tibor Báthori-monográfiája éppen 1944. március 19-ére még elhagyhatta a sajtót, Komoróczy György gazdaságtörténeti értekezését azonban már nem engedték az eredeti címlappal publikálni, a *Borkivitelünk Lengyelország felé* című disszertáció csak így jelenhetett meg: *Borkivitelünk észak felé*...

Azt mondhatnánk tehát: a XVI. századi magyar történelem, a lengyel—magyar művelődéstörténet nagy alakjai és szép szimbólumai a németek bevonulása előtt szinte antifasiszta ellenállási tényezővé lényegültek. A fentiekben kívül kitűnően példázta ezt a kiváló Petőfi-kutató és hadtörténész, Dienes András Balassi-regénye, illetve még inkább: regényének sorsa.

Dienes 1942-ben „egy nagy polgári olvasótáborral rendelkező kiadóvállalat“ felkérte, hogy írjon számukra történelmi regényt. A szerző „Balassi életének utolsó hónapjait választotta témának“, és 1944 elejére készült el „patetikus novellájával“. De hadd adjam át a szót egészen Dienesnek, aki nem sokkal halála előtt így emlékezett a kézirat sorsára: „... a kiadó átvette, úgy volt, hogy a könyv az év végére megjelenik [...]. Némi kétségeink voltak ugyan, s ennek a baráti hangú lektori jelentés volt az alapja, melyből kicsengett az aggodalom, hogy vajon átmege-e az előzetes cenzúrán a kézirat. Miről is volt szó? A németiséggel szembeni — kétségkívül polgári, romantikus előjelű — ingerültségemről, az akkor oly sokat emlegetett sorsközösség megtagadásáról [...]. Nem sejtettük, hogy külső erőszak fogja lehetetlenné tenni a regény megjelenését. Egy napon F. Gy. barátom telefonált a szerkesztőségéből, hogy jöjjenek be azonnal hozzám, vegyem át a kéziratomat, ne is kérdezősködjek, az utcán majd mindent megérték. Így volt: már az utcán mindent megértettem [...] német katonai karaván vonult be a városba... Március tizenkilencedike volt.“

Dienes Balassi-regénye, a *Bogánchadnagy* csak 1962-ben jelent meg, a most idézett magyarázó utószóval. A kritika azonban ügyet sem vetett rá, Dienes ráadásul még ugyanabban az évben meghalt, illő hát leírni a fájdalmas lírai nosztalgiákkal teli, fölényes biztonságú lélekrajzról és korismeretről tanúszkodó könyvről, hogy az 1970-es években is megrendítő, szép olvasmány. Valóban aktuális politikai analógiák sora szötte át a regényt. Dienes kései utószava alig említ konkrét analógiákat, azért emeljük ki, hogy Báthori István a patetikus mű legerőteljesebb árnyalakja (Balassi Bálint távoli atyafiságban állott véle). A másik uralkodót, az örült Rudolf császárt Dienes magáról Hitlerről mintázhatta, hiszen egy helyt azt tudjuk meg róla, hogy „alkémistái már megtalálták a birodalom csodálatos fegyverét, a nagy magisztériumot [...], nyilvánosságra hozatalával csupán a kellő lélektani pillanatra várnak“.

Gaál Gábor Szepsi Csombor-kiadása és Dienes András Balassi-regénye egymást erősítő példák a negyvenes évekbeli szellemi ellenállásról, a múlt aktualizálható jelképeinek erejéről. Még a személyes körülmények is összevethetők. Dienes a német megszállás első napján kapta vissza a kiadótól a Balassi-regény kéziratát, Gaál Gábor gondos szövegkiadói előkészületeit katonai behívása szakítja félbe. Levelei arról vallanak, hogy a könyvtár vagy a dolgozószoba csendje helyett a dési laktanyai fegyvercsörgés közepette foglalatoskodott az *Europica varietas* szövegével. 1943. március 5-én írja feleségének, hogy szabad idejét „Szepsi Csombor Márton tölti bé. Bizony épp eleget kell kínlódnom vele. Nem tudom még, megcsinálhatom-e itt tisztességesen!“ Egy hónappal később, április 6-án már nyomdában van a kézirat, mert megint csak feleségéhez szóló levelében ez áll: „Add

át ennek az embernek a kardomat és bepakolva azt az aranyos, cafrangos tisztí kardbojtot, amit megtalálsz a szekrényemben. Azután [...] menj le a nyomdába és kérd el Andrától a Csombor összes szedéseit a hozzája tartozó kézirattal [...] (A katonáembert ne vidd le a nyomdába, hanem rendeld mondjuk délre az irodába és akkor add át neki az Andrától kapottakat összecsomagolva. El akarom kerülni, hogy Andrással összejöjjön ez az ember!)“

Íme, az alighanem a legkülönösebb helyen és módon készült magyar szövegkiadás munkálatainak körülményei! Laktanya, cafrangos tisztí kardbojt, megbízhatatlan katonaküldönc vagy nyomdatulajdonos — az irodalomtörténeti, filológiai érvek mellé ezek a köznapi kulcsszavak sorolhatók még fel annak bizonyítására, hogy Gaál Gábor az 1940-es esztendő korszakos kérdéseiben foglalt állást Szeps Csombor Márton 1620. évi *Europica varietasának* kiadásával.

JEGYZETEK

Ezt a témát korábbi kísérletek után (*A szerkesztő kritikái a Korunk előtt és a Korunk után*. Új Írás, 1966. 10. 101—106.; Szeps Csombor Márton *Összes művei*. Budapest, 1968. 101—103.; *Lengyelek, magyarok, ellenállás, tenger*. Magyar Nemzet, 1975. január 17.) csak most, egy évtizednyi formálódás, bővülés után, újabb dokumentumok ismeretében, mindenekelőtt a Gaál Gábor-levelezés tanulságainak figyelembevételével tekinthetem kidolgozottnak.

Idézetek és megállapítások: Tóth Sándor monográfiájából: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. Bukarest, 1971. 213—215.; 261—262. — Levél Hatvány Lajoshoz és a hagyományébresztő közlemények: Gaál Gábor: *Levelek (1921—1945)*. Kiad. Sugár Erzsébet. Bukarest, 1975. 394., 708. — A Machiavelli-esszé: *Válogatott írások I.* Kiad. Sugár Erzsébet. Bukarest, 1964. 129—139. — Vallomás 1938-ból: *I.m.* 685. — A „Deáki levél”: *Válogatott írások II.* Kiad. Sugár Erzsébet. Bukarest, 1965. 203—205. — Tamási Áron Mikésről: *Erdélyi csillagok. Arcok Erdély szellemi múltjából*. Kolozsvár, é.n. 91—108. — A Korunk utáni időszakból idézett cikkek: *Válogatott írások III.* Kiad. Sugár Erzsébet. Bukarest, 1971. 13—14., 85—88. — A román népballadáról: *Válogatott írások I.* Id. kiad. 457—458. — A mikrofilmfelvételeket Gaál Gáborné szívességéből használhattam. Két lapjának fényképmásolatát lásd a *Kortárs* 1976. évi 5. számának belső borítóin. A Méliusz Józsefhez írt levél: *Levelek...* Id. kiad. 531. — Az *Erdélyi Helikonról*: *Válogatott írások I.* Id. kiad. 562—564. — A szociográfiáról: *I.m.* 607—613. — Az erdélyi magyar irodalomtörténetírásról: *Válogatott írások II.* Id. kiad. 616—619. — *Közlekedés és fejlődés*: *I.m.* 624—628. — *Elmélkedés a háborúról*: *I.m.* 619—623. — Idézet az 1940. évi szerkesztői ars poeticából: *Válogatott írások I.* Id. kiad. 696. — Idézetek az *Europica varietasból*: Szeps Csombor Márton *Összes művei*. Kiad. Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Budapest, 1968. 269—270., 210. — A „Németországnak kelletlen muzsikái“ metaforát Szij Rezső komikusán félreérti, és *Adatok a hazai zenei érdeklődés történetéhez* címmel tárgyalja! *Irodalmi Szemle* (Pozsony), 1971. 935—941. — Eckhardt Sándor cikke újra kiadva: *Balassi tanulmányok*. Kiad. Komlowszki Tibor. Budapest, 1972. 97—104. — A kipontozott hely Eckhardt monográfiájában: *Balassi Bálint*. Budapest, 1941. 212. („S talán ő, akinek annyi baja volt a németekkel, szintén részt vett a véresen végződő magyar—német civódásokban. A részegeskedésben különben a német katonák vezettek. Illésházy szerint a törökök a várfalakról kiáltották is: »Menjetez haza, magyarok, vitézek, hagyjátok itt a részeges német d...kat nekünk, hogy tanítsuk meg őket hadakozni.«”) — Csorba Tibor 1971. december 6-án kelt levelében azt írja *A humanista Báthory István* megjelenésével kapcsolatban, hogy „Kállay M. miniszterelnök — Lukinich professzor közbenjárására — némi dotációt is adott Pallasnak, hogy nyomtatásban jelenjék meg. Ami meg is történt. 1944. március 19-én jelent meg, s áprilisban doktoráltam légiriadóra várakozva. Horváth János, Gerevich és Lukinich velem együtt vállalták ezt a témát, a lengyel irodalom aranykorának tudományos fokú megállapítását 1944-ben. Dicsőségükre írhatjuk.“ Csorba Tibor Hegyi Bélának adott interjújában (*Vigilia*, 1976. 178.) hasonlóképpen az olvasható: a Báthory-monográfiát „Sokan ma is az ellenállási mozgalom tetteként tarthatjuk számon“. — Dienes András regénye: *Bogáncshadnagy*. Budapest, 1962. Az *Utószó* 1962 tavaszán íródott. Gaál Gábor katonáskodásáról idézett levelek: *Levelek*. Id. kiad. 545., 547.